

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nevâdirü'l-Hikem* İsimli Eseri

The Work of Mustafa Ali from Gelibolu Titled *Nawâdir al-Hikam*

Süleyman LOKMACI 
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye
Department of History, Erzurum
Technical University, Faculty of Letters,
Erzurum, Türkiye
suleyman.lokmaci@erzurum.edu.tr



Geliş Tarihi/Received 10.09.2024
Revizyon Tarihi/Revision 07.02.2025
Kabul Tarihi/Accepted 12.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 25.06.2025

Atıf:

Lokmacı, S. (2025). Gelibolulu Mustafa
Âlî'nin *Nevâdirü'l-Hikem* isimli Eseri.
Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi, 74, 94-
110.

Cite this article:

Lokmacı, S. (2025). The Work of Mustafa Ali
from Gelibolu Titled *Nawâdir al-Hikam*.
Journal of Literature and Humanities, 74,
94-110.



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial
4.0 International License.

Öz

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin "Nevâdirü'l-Hikem" adlı eseri, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunun sosyal, kültürel ve dini yapısına dair derinlemesine bir inceleme sunmaktadır. Eser, İslam'ın ilk dönemlerdeki manevî zenginlik ile Osmanlı dönemindeki entelektüel gerileme arasında çarpıcı bir karşılaştırma yapmaktadır. Âlî, dönemin ulehasının yüzeyselliğine, toplumdaki ahlakî bozulmaya ve siyasî istikrarsızlığa dikkat çekerek, eleştirel bir bakış açısı sergilemiştir. Âlî, eserinde dönemin âlimlerini ve toplumun genelini eleştirirken, İslam'ın ilk dönemlerdeki manevî zenginliğe ve âlimlerin üstün özelliklerine vurgu yapmaktadır. Özellikle Osmanlı toplumundaki ilmiye sınıfının yüzeyselliğe düştüğünü, derinlemesine bilgi arayışından uzaklaştığını ve toplumun genelinde ahlakî çöküşün başladığını belirtir. Eserde hilafet meselesi, kader ve ömür kavramları, çok eşlilik, insanın meslek seçimi gibi konular detaylı bir şekilde incelenmiştir. Âlî, bu konularda kendi özgün yorumlarını sunarak, İslam düşüncesine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Özellikle hilafet meselesindeki yorumları, İslam dünyasında yüzyıllardır süregelen tartışmalara yeni bir boyut katmıştır. Âlî, eserinde sadece dinî ve felsefî konulara değil, aynı zamanda dönemin sosyal ve kültürel hayatına da yer vermiştir. Sanat, müzik, edebiyat ve güzellik gibi konularda geçmişle kendi çağını karşılaştıran yazar, zamanla bu değerlerin kaybolduğunu ve toplumun maddiyatçı bir hale geldiğini ifade etmektedir. "Nevâdirü'l-Hikem", aynı zamanda Âlî'nin kişisel deneyimlerini ve düşüncelerini de yansıtmaktadır. Eser boyunca yazar, kendi yaşadığı haksızlıkları ve değersizleştirilmeyi örnek vererek, dönemin sosyal yapısındaki adaletsizlikleri eleştirir. "Nevâdirü'l-Hikem", Osmanlı düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olup, dönemin sosyal ve kültürel yapısını anlamak isteyenler için değerli bir kaynak niteliğindedir. Eser, aynı zamanda İslam düşüncesinin farklı alanlarına dair derinlemesine bir inceleme sunarak, bu alandaki çalışmalara önemli katkılar sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarih Yazıcılığı, 16. yüzyıl, Mustafa Âlî, Gelibolulu, *Nevâdirü'l-Hikem*.

Abstract

Gelibolulu Mustafa Âlî's "Nawâdir al-Hikam" provides an in-depth analysis of 16th-century Ottoman society's social, cultural, and religious fabric. The treatise starkly contrasts the spiritual richness of early Islam with the intellectual decline observed during the Ottoman era. Âlî adopts a critical stance, highlighting the superficiality of the era's ulema, the moral decay within society, and pervasive political instability. In his work, Âlî critiques both the scholars and the general populace of his time, emphasizing the spiritual abundance and superior qualities of early Islamic scholars. He specifically notes that the Ottoman scholarly class had become superficial, abandoning the pursuit of profound knowledge, and that a widespread moral collapse had begun. The text meticulously explores topics such as the caliphate, the concepts of fate and lifespan, polygyny, and career choice. Âlî offers unique interpretations on these subjects, introducing fresh perspectives to Islamic thought; his views on the caliphate, in particular, add new dimensions to centuries-old debates. Beyond religious and philosophical themes, Âlî also addresses the social and cultural life of his period. Comparing the past with his own time in discussions of art, music, literature, and beauty, he laments that these values have diminished, leading society to become increasingly materialistic. "Nawâdir al-Hikam" also reflects Âlî's personal experiences and thoughts. He critiques the injustices within his contemporary social structure, citing instances of unfair treatment and devaluation he personally endured. This work holds a significant place in Ottoman intellectual history, serving as an invaluable resource for understanding the period's cultural landscape. Furthermore, it offers a thorough exploration of various domains of Islamic thought, making substantial contributions to scholarly endeavors in the field.

Keywords: Ottoman Historiography, 16th Century, Mustafa Âlî, from Gelibolu, *Nawâdir al-Hikam*

Giriş

Gelibolulu Mustafa Âlî, 2 Muharrem 948 (24/25 Nisan 1541) gecesi Gelibolu'da doğmuştur. Medrese eğitimi aldıktan sonra yazdığı şiirlerle dikkat çekmiş ve ilk eseri *Mihr ü Mâh*'ı Şehzade Selim'e (sonradan II. Selim) sunarak onun divan kâtibi olmuştur. Ancak mevki hırsı nedeniyle ne şehzadenin ne de Kanuni Sultan Süleyman'ın müderrislik veya kadılık taleplerini kabul etmemesi ve Şehzade Selim'in lalası Hüseyin Paşa ile arasının açılması sonucunda, Konya'da tanıştığı Mustafa Paşa'nın daveti üzerine Halep'e, ardından Şam'a gitmiştir. Altı yıl burada kaldıktan sonra Mustafa Paşa'nın azledilmesiyle Saruhan Sancak beyi Şehzade Murad'a (III. Murad) sığınmıştır (Kütükoğlu, 1989, s. 414).

Âlî, daha sonra şehzadeye *Mihr ü Vefâ* ve *Nâdirü'l-mehârib* adlı eserlerini sunmuş, *Râhatü'n-nüfûs*'u da genişleterek tercüme etmiştir. İstanbul'a gidip *Heft Meclis*'i Sokullu Mehmed Paşa'ya sunmasına rağmen istediği görevi alamamış ve Bosna Beylerbeyi Ferhad Paşa'nın divan kâtipliği görevini üstlenmiştir. 1574'te III. Murad'ın tahta geçmesiyle İstanbul'a dönmüş ve ona kasidelerle birlikte *Zübdetü't-tevârih* adlı eserini sunmuş, ancak yine beklediği memuriyeti alamayarak Bosna'ya geri dönmek zorunda kalmıştır (Kütükoğlu, 1989, s. 414).

Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan ve Şirvan seferlerine serdar olarak atanması üzerine, divan kâtibi olarak görev yapmış ve burada birçok önemli olaya tanıklık etmiştir. Ancak defterdarlık veya nişancılık talepleri reddedilmiştir. Sonrasında Halep Tımar Defterdarlığına atanmış, ancak Mustafa Paşa'nın azli üzerine Trabzon'a gönderilen zahirelerin nakli ve depolanmasıyla görevlendirilmiştir (Kütükoğlu, 1989, s. 414).

1581 yılında Halep askerleriyle birlikte Van sınırlarının korunmasına katılmış, fakat sürekli şikâyetçi olup Mısır sancak beyliği gibi yüksek bir mevki istemeye devam etmiştir. Ancak İstanbul'da görevden alınmış, ardından Erzurum Hazine Defterdarlığına, Bağdat Mal Defterdarlığına ve son olarak Sivas Defterdarlığına atanmış, fakat bu görevlerde de uzun süre kalamamıştır. 1592'de Yeniçeri Kâtibi olmuş, 1595'te bu göreve tekrar getirilmiş, ancak sonunda umduğu Mısır Defterdarlığına atanamamıştır (Kütükoğlu, 1989, s. 414).

Âlî, Cidde Sancak Beyliği görevindeyken 1600 yılında vefat etmiştir. Resmî görevlerinde pek fazla dikkati çekmemiş olsa da edebî ve tarihî çalışmaları ile büyük bir üne kavuşmuştur. 60'a yakın eser yazmış olup, özellikle tarih yazımındaki başarıları ile öne çıkmıştır. *Künhü'l-ahbâr* adlı eseri en önemli çalışmasıdır ve Osmanlı tarihi ile devlet adamlarının biyografilerini içerir (Kütükoğlu, 1989, s. 414).

Mustafa Âlî, XVI. yüzyılın dikkat çekici edebî şahsiyetlerinden biri olarak, yalnızca tarihçi kimliğiyle değil, aynı zamanda şair ve nesir üstadı olarak öne çıkar. Edebiyat alanındaki yetkinliği, genç yaşlardan itibaren belirginleşmiş, şiir ve nesir sahasında önemli eserler ortaya koymuştur. Genç yaşta İstanbul'a gelerek, devrin önemli şairlerinden edebî eğitim almış ve şiir yazmaya başlamıştır. Çeşitli mahlâslar kullandıktan sonra, hayatına damgasını vuracak olan "*Âlî*" mahlâsında karar kılmıştır (Akgün, 1989, s. 416).

Mustafa Âlî'nin şiirleri yalnızca aşk ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyal tenkitler ve devlet idaresindeki aksaklıklar üzerine de yoğunlaşmıştır. Özellikle ileri yaşlarda, devrin bozulmalarına yönelik eleştirileri şiirlerinde daha belirgin hale gelmiştir. Ayrıca, savaş ve kahramanlık konularına yer veren şiirleri de dikkat çekicidir. Bosna ve İran seferlerinde yaşadığı tecrübeler, şiirlerine cengâverlik teması kazandırmıştır (Akgün, 1989, s. 417).

Mustafa Âlî'nin şiir anlayışı, divan şiirinin estetik kalıplarını tam anlamıyla takip etmek yerine daha serbest, günlük yaşantıya yaklaşan bir üslup geliştirmiştir. Bu yaklaşımı, onun şiirlerinde zaman zaman yadırgansa da sosyal meseleleri ele alan bir şair olarak farklı bir konumda yer almasını sağlamıştır.

Nevâdirü'l-Hikem

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nevâdirü'l-Hikem*'i kaleme almasının ardında hem kişisel beklentiler hem de dini ve entelektüel sebepler yatmaktadır. Öncelikle, Âlî'nin hayatı boyunca edindiği teorik bilgi ve derin düşünce birikimi, onun bu eseri yazmasına zemin hazırlamıştır. Kendisinin ifade ettiği gibi, bu eseri yazarken nadir bilgilere ve çoğu zahiri ilimlerle uğraşan âlimlerin değinmediği konulara yer verme niyetindedir. Amacı, bilgi ve anlamı derinlemesine irdeleyerek, resmî bilimlerin ötesine geçen bir bilgelik sunmaktır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.2^{a-b}).¹

Âlî'nin eseri yazma sebeplerinden biri de dostlarına ve zamanın insanlarına, anlamın resmi bilgiyle ne denli iç içe olduğunu göstermek istemesidir. Ona göre ilmin özü anlama dayanmaktadır ve kişi bu sayede maddenin ötesine geçebilir. Bu bağlamda, *Nevâdirü'l-Hikem*, Âlî'nin kendi iç hazinesini açma ve sırları çözme çabasının bir yansımasıdır. İlahî bilgiye dalma arzusu, dünya ile ilgili endişeleri geride bırakma kararlılığı ile birleşmiştir. Eserin yazım sürecinde, Âlî'nin ruhanî yaşantısı ve ibadetlerine verdiği önem de belirleyici olmuştur. Özellikle Tokat'ta, Gümtek köyünde geçirdiği inziva dönemleri, manevi aydınlanmasını pekiştirmiştir. Bu süreçte, Allah yolunda cihat etme erdemi ve ilahî aşkla yoğrulmuş bir ruh hali içinde, Ebû'l-Hasan Harkânî,

¹ Mustafa Âlî'nin *Nevâdirü'l-Hikem* adlı eseri üzerine Rana Abdulfattah tarafından 2015 yılında bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu çalışmada söz konusu tezden de yararlanılmıştır (Abdulfattah, 2015).

Mevlâna Seyyid Abdülkadir Geylânî ve Şeyh Ahmed Ensârî gibi tarikat ehli kimselerin manevi etkisi altında kalmıştır. Müellifin içerisinde bulunduğu bu manevî iklim eserin telifinde etkili olmuştur (Nevâdirü'l-Hikem, vr.3^a).

Mustafa Âlî, *Nevâdirü'l-Hikem*'i kaleme alırken bazı kişisel beklentilerini de karşılama amacı gütmüştür. Sultan III. Murad'ın himmetine mazhar olmak ve Cidde'nin imar ve emanet işleriyle görevlendirilmek beklentisi eserin telif sebeplerinden bir diğeridir (Nevâdirü'l-Hikem, vr.4^a).

Belirtilen sebeplerle eserin yazımına başlayan müellif, her satırı amaca ulaşmak için bir araç ve her harfi bereket ve başarıya ulaşmak için bir vesile olarak görmüş, hakikat yolunun rehberi ile nihayete ulaşmaya azmederek yola koyulmuştur (Nevâdirü'l-Hikem, vr.5^a).

Tarih ve muhâdarâta ait yedi nâdire ve bir hâtimeden tertîb edilmiş kıymetli bir eser olan Nevâdirü'l-Hikem'in muhtevası şu şekildedir:

- Birinci ve ikinci nadire: Âlimlerin, şeyhlerin ve velîlerin azalmasının, özellikle güzellik ve zarafet sahipleri ile cömert ve itibarlı kimselerin ortadan kalkmasının nedenleri ve bu tür îlâhî nimetlerin son bulmasının sebepleri hakkındadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.5^a-19^b).

- Üçüncü nadire: Dört halifenin hilafet sırası ve Hz. Ali'nin hilafetinde meydana gelen gecikmenin sebepleri hakkındadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.19^b-25^b).

- Dördüncü nadire: Tefsir ilimlerine ait incelikler hakkındadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.25^b-29^a).

- Beşinci nadire: Allah'ın verdiği nimetler hakkındadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.29^a-31^a).

- Altıncı nadire: Aklî konularla ilgilidir (Nevâdirü'l-Hikem, vr.31^a-33^b).

- Yedinci nadire: Çeşitli tıp terimleri hakkındadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.33^b-35^b).

- Hatime: İnsanoğlunun meslek seçimleri hakkındadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.35^b-41^b).

-

Birinci ve İkinci Nadire

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nevâdirü'l-Hikem*'inin birinci ve ikinci bölümleri, İslam medeniyetinin ilk dönemlerinin aksine âlim, şeyh ve velî sayısının azalmasının nedenlerine dair derinlemesine bir analiz sunmaktadır. Bu bölümler, özellikle Hz. Muhammed zamanındaki manevî ve entelektüel zenginlik ile müellifin yaşadığı toplum arasındaki belirgin farkları vurgulamaktadır.

Birinci Bölüm: Âlim ve Velîlerin Azalması

Âlî'ye göre, Hz. Muhammed zamanında tüm Müslümanlar, İslam'ın güzellikleriyle şereflenmiş, büyük ve küçük günahlardan arınmışlar, Peygamberimizin nurlu yüzünü görerek mutluluk ve hidayet kazanmışlardı. Bu dönemde yaşayanlar arasında keramet gösterenlerin sayısı diğer dönemlerden daha fazlaydı. Zamanla keramet sahibi velîlerin ve âlimlerin sayısında azalma olmuştur.

Hicri birinci yüzyılda yaşamış olan velîlerin başında, İslam'ın ilk halifeleri Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali gelmektedir. Bu dört halife hem siyasî liderlik hem de dinî otorite konularında önemli roller üstlenmişlerdir. Ayrıca, Hz. Ali ve Hz. Fatma'nın çocukları olan Hasan ve Hüseyin de İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan imamlar olarak kabul edilmektedir. Peygamberin yakın arkadaşları olan sahabelerin tamamı ise, İslam'ın yayılmasında büyük katkıları olan ve Müslümanlar için örnek teşkil eden şahsiyetlerdir.

Kur'an-ı Kerim'de, sahabelerin diğer insanlara örnek olarak gösterildiği ve Allah tarafından övüldüğü belirtilmektedir. "*Sizi insanlar için şahit kıldık, Peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık*" ayeti (Bakara 2:143), sahabelerin İslam toplumundaki yerini ve önemini vurgulamaktadır. Hz. Muhammed de sahabeleri övmüştür. "*Ashabıma kötü söz söylemeyin. Onlara dil uzatmayın! Allah'a yemin ederim ki, sizden biri Uhud Dağı kadar altın sadaka verse bile, ahabımdan birinin verdiği bir ölçek sadakanın veya yarısının sevabına ulaşamaz*" hadisi, sahabelerin faziletlerini ve İslam'a hizmetlerdeki üstünlüğünü göstermektedir. Sahabeler, sadece siyasî ve dinî liderler olarak değil, aynı zamanda İslam'ın ilk yıllarında yaşayan sıradan Müslümanlar için de örnek teşkil etmişlerdir. Onlar, cahiliye döneminin karanlıklarından aydınlığa çıkan, İslam'ın ilkelerini yaşayan ve İslam'ı yaymak için büyük çaba gösteren kişilerdir.

Mustafa Âlî, sahabeler de dâhil olmak üzere ümmetin önde gelen âlim, şeyh ve velîlerini on bir grup halinde ele almıştır:²

Birinci grup: Ebu Bekir Sıddık, Ömer bin Hattab, Osman bin Affan, Ali bin Ebi Talib, Hz. Ali ve Hz. Fatma'nın soyundan gelen imamlar, müjde verilen sahabeler ve seçkin arkadaşlar yer almaktadır.

İkinci grup (Nevâdirü'l-Hikem, vr.7^b):

- Veysel Karanî (ö. 657): İslam peygamberi Muhammed'i görmeden Müslüman olan, tasavvufta büyük bir yere sahip, Sıffin savaşında Hz. Ali'nin saflarında savaşmış ve şehit düşmüştür (Tosun, 2013, ss. 74-75).

² Mustafa Âlî, *Nevâdirü'l-Hikem*'de yalnızca âlim, şeyh ve velîlerin isimlerini zikretmiştir; bu kişilere dair ek bilgiler tarafımızdan ilave edilmiştir.

- Hasan-ı Basrî (ö. 728): Tasavvufun temelini atan, fıkıh ve tefsir alanlarında da önemli eserler veren, İslam dünyasında büyük saygı gören bir âlim ve zâhiddir (Uludağ, 1997, ss. 291-293).
 - Mâlik bin Dînâr (ö. 748'den önce): Gençliğinde eğlenceli bir hayat sürerken daha sonra tövbe ederek zühd ve takva yoluna girmiş, Hasan-ı Basrî'den etkilenecek önemli bir tasavvuf âlimi olmuştur (Demirci, 2003, s. 505).
 - Muhammed b. Vâsi (ö. 741): Hadis âlimi, zâhid ve tasavvufun ilk dönemlerinde önemli bir yer tutan, hayatını ibadete ve zühde adanmış, Kur'an'a ve Allah'a olan bağlılığıyla tanınan bir âlimdir (Cebecioğlu, 2020, s. 582).
 - Habîb el-Acemî (ö. 748-?): Geçmişte tefecilik yapan ancak daha sonra tövbe ederek önemli bir sûfi haline gelen, Hasan-ı Basrî'nin talebesi ve tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahip olan bir zattır (Yetik, 1996, s. 370).
 - Utbetü'l-Gulâm (ö. ?): 8. yüzyılda yaşamış, Hasan-ı Basrî'nin öğrencisi olan ve zühd yaşamıyla tanınan bir sûfi olarak İslam dünyasında derin ibadet hayatı ve Allah'a bağlılığıyla bilinmiştir. (Karabeyeser, 2018).
 - Ebû Hâzim-i Medenî (ö. 905): Eserde Ebû Hâzim-i Medenî olarak ismi verilen kişi Ebû Hâzim el-Kādî olabilir. Hanefî mezhebinin önemli âlimlerinden biri olup, hadis, fıkıh ve diğer ilimlerdeki derin bilgisiyle tanınan, aynı zamanda çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş ve adaletli bir kadı olarak bilinen bir şahsiyettir. (Kırbıyık, 1994, s. 158).
 - İmam Cafer es-Sâdık (ö. 765): Şîlik'te önemli bir yere sahip olan, hadis, fıkıh ve diğer ilimlerde derin bilgisi olan, aynı zamanda tasavvufta da etkisi görülen, İslam dünyasında saygı gören bir âlim ve imam olarak bilinir. (Öz, 1993, ss. 1-3).
 - Muhammed el-Bakır (ö. 733): Şîilerin beşinci imamı olarak kabul edilen hem Sünnîler hem de Şîiler tarafından saygı duyulan, hadis ve fıkıh alanında önemli bir otorite olan ve İslam dünyasında büyük bir etkiye sahip olan bir âlimdir. (Öz, 2020, ss. 504-505).
 - İmam Musa el-Kâzım (ö. 799): Şîiliğin yedinci imamı olarak kabul edilen, hayatı boyunca Abbasi halifeleri tarafından baskı gören, fıkıh, hadis ve tasavvuf alanlarında etkin bir rol oynayan bir âlimdir. (Öz, 2020, ss. 219-221).
 - Ali er-Rıza (ö. 818): Şîilerin sekizinci imamı olarak kabul edilen hem dinî hem de siyasi hayatta önemli bir rol oynamış, hadis, fıkıh ve diğer ilimlerde derin bilgisi olan, aynı zamanda Abbasi halifesi Me'mun tarafından veliaht ilan edilen ve daha sonra zehirlenerek öldürülen bir âlimdir. (Kılavuz, 1989, ss. 436-438).
 - Ebû Hanîfe (ö. 767): İslam hukuk tarihinde önemli bir yere sahip olan, Hanefî mezhebinin kurucusu, fıkıh âlimi, hadisçi ve İslam düşüncesine yön veren büyük bir müctehiddir. (Uzunpostalcı, 1994, ss. 131-138).
 - İmam Şafii (ö. 820): İslam hukuk tarihinde önemli bir yere sahip olan, Şafii mezhebinin kurucusu, hadisçi, fıkıh âlimi ve İslam düşüncesine yön veren büyük bir müctehiddir. (Aybakan, 2010, ss. 223-233).
 - İmam Mâlik b. Enes (ö. 795): Hadis ve fıkıh alanında büyük otorite sahibi olan, Mâlikî mezhebinin kurucusu, müctehid bir âlimdir (Özel, 2003, ss. 506-513).
 - Zünnûn el-Mısırî (ö. 859): Tasavvufun önemli isimlerinden olup, İslam düşüncesine derin izler bırakmış Mısırlı bir sufidir (Tosun, 2013, ss. 575-576).
 - İbn Şa'bân (ö. 966): Mâlikî fıkıh alanında önemli bir otorite olan, hadis âlimi ve Mısır'da yaşadığı dönemde Mâlikî mezhebinin önde gelen isimlerinden biridir (Yıldız, 1999, s. 367).
 - İbrahim bin Edhem (ö. 778): İslam dünyasında tasavvufun ilk dönemlerinde yetişen, dünya malından vazgeçerek züht yolunu seçen ve İslam tasavvufuna önemli katkılarda bulunan önemli bir mutasavvıftır (Öngören, 2000, ss. 293-295).
 - Fudayl bin İyaz (ö. 803): İslam tasavvufunun önemli isimlerinden olup, gençliğinde eşkıyalık yaptıktan sonra tövbe ederek zühd ve takva sahibi bir âlim ve sûfi olmuştur (Türer, 1996, ss. 208-209).
- Üçüncü grup (Nevâdirü'l-Hikem, vr.7^b):**
- Muhammed el-Cevad (ö. 835): Şîiliğin on ikinci imamı İmam Mehdi'ye giden imamet zinciri içinde dokuzuncu imam olarak kabul edilen, küçük yaşta imamlığa geçen ve bilgeliğiyle tanınan bir İslam âlimidir (Öz, 2020, ss. 512-513).
 - Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 805): Hanefî fıkının en önemli müctehitlerinden biri olup, Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşlerini sistematize ederek Hanefî mezhebinin temelini atan önemli bir hukukçudur (Taş, 2010, s. 38-42).
 - Ebû'l-Hasen Ali Askerî (Ali el-Hâdî) (ö. 868): Şîiliğin onuncu imamı olarak kabul edilen, genç yaşta imamlığa getirilen, bilgeliği ve kerametleriyle tanınan, ancak siyasi baskılar altında hayatını sürdüren bir İslam âlimidir (Kılavuz, 1989, ss. 394-395).
 - Muhammed bin Abdullah el-Mehdî (ö. 762): Hz. Ali soyundan gelen ve Abbasi halifelerine karşı Medine'de isyan ederek kendi devletini kurmaya çalışan, cesur ve fedakâr bir lider olarak bilinir. (Öz, 2020, ss. 487-488).
 - Ahmed bin Hanbel (ö. 855): Hanbelî mezhebinin kurucusu olarak bilinen, hadis ilmi alanında büyük otoriteye sahip, dini inançları uğruna işkenceye katlanan ve İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan bir âlimdir (Kandemir, 1989, ss. 75-80).
 - Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 848): Tasavvufun ilk dönemlerinde ortaya çıkmış, vahdet-i vücud anlayışıyla öne çıkan, sözleri ve davranışlarıyla tartışmalara yol açan, ancak aynı zamanda da tasavvuf dünyasında büyük bir etki bırakan önemli bir sûfidir (Uludağ, 1992, ss. 238-241).

- Ma'rûf-i Kerhî (ö. 815-816-?): Tasavvufun önemli isimlerinden biri olup, zühd ve takvâsı ile tanınan, birçok tarikatın silsilesi içinde yer alan ve İslam dünyasında büyük bir etki bırakan bir mutasavvıftır (Öngören, 2003, ss. 67-68).
- Şakik-i Belhî (ö. 810): Tasavvufta tevekkül anlayışını geliştiren, zühd ve fakirliği ön planda tutan, fütüvvet ehlinin önemli isimlerinden olan ve tasavvufun ilk dönemlerinde büyük etkisi olan bir mutasavvıftır (Bolat, 2010, ss. 305-306).
- Hâtim et-Tâî (ö. 578-?): Cömertliğiyle meşhur olmuş, Arap yarımadasının ön İslam döneminde yaşamış, şiirleriyle de tanınan bir şair ve kabile reisiydi (Tülücü, 1997, ss. 472-473).
- Serî es-Sakatî (ö. 865): Tasavvufta zühd, takva ve Allah sevgisi gibi konularda önemli görüşlere sahip, Cüneyd-i Bağdadî gibi büyük bir sûfiyi yetiştiren ve Bağdat tasavvuf ekolünün kurucularından biri olarak kabul edilen önemli bir mutasavvıftır (Uludağ, 2009, ss. 564-565).
- Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 909): İslam tasavvufunun en önemli isimlerinden biri olup, zühd, takva ve Allah sevgisi konularında derin görüşlere sahip, tasavvufun temel kavramlarını geliştiren ve birçok tarikata temel teşkil eden bir mutasavvıftır. (Ateş, 1993, ss. 119-121).
- Muhammed Buhârî (ö. 870): İslam dünyasında hadis alanında büyük bir birikim sağlayarak *el-Câmi'u's-sahih* adlı eseriyle tanınan, geniş seyahatler yaparak hadis ilmini yaymıştır (el-A'zamî, 1992, ss. 368-372).
- İmam Müslim Buhârî: Eserde İmam Müslim Buhârî olarak kaydedilmiş olan bu isim Müslim b. Haccâc (ö 875) olmalıdır. İmam Müslim b. Haccâc, İslam hadis literatürünün en önemli eserlerinden biri olan Sahih-i Müslim'i derleyen, geniş bir coğrafyada hadis tahsili yapmış ve güvenilir bir hadis âlimi olarak kabul edilir (Kandemir, 2006, ss. 93-94).
- Dördüncü grup** (Nevâdirü'l-Hikem, vr.8^a):
- Ebû Bekir Şiblî (ö. 946): Abbasi devrinde yaşamış, Türk asıllı bir mutasavvıf, devlet adamı ve şair olup, tasavvufun temel kavramları üzerinde derinlemesine düşünerek bu alanda önemli bir yere sahip olmuştur (Gürer, 2010, s. 125-126).
- Hallâc-ı Mansûr (ö. 922): "*Enelhak*" sözüyle tanınan, tasavvufî görüşleri ve siyasi ortamda yarattığı tartışmalarla Abbasi devrinde idam edilen ünlü bir sûfi ve düşünürdür (Uludağ, 1997, ss. 377-381).
- Ebû Bekir Râzî (ö. 925): İbn-i Sina'dan sonra İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük hekimlerden biri olarak kabul edilir. Felsefe, kimya, astronomi gibi birçok alanda da önemli çalışmalara imza atmış, özgün düşünceleri ve eleştirel bakış açısıyla İslam dünyasının bilimsel ve felsefi hayatına büyük katkı sağlamıştır (Kaya, 2007, ss. 479-485).
- Muhammed b. Cerîr Taberî (ö. 923): Kur'an tefsiri, tarih, hadis, fıkıh ve Arap dili alanlarında önemli eserler vermiş, kendi adıyla anılan bir fıkıh mezhebi kurmuştur (Fayda, 2010, ss. 314-318).
- Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö. 983): Hanefî mezhebinin önemli âlimlerinden biri olup, özellikle fıkıh, hadis, tefsir ve kelâm alanlarında eserler vermiştir (Yazıcı, 2009, ss. 473-475).
- Beşinci grup** (Nevâdirü'l-Hikem, vr.8^a):
- İbn Sînâ (ö. 1037): İslam dünyasının en önemli filozof ve bilim insanlarından biri olup, tıp, felsefe, astronomi gibi birçok alanda eserler vermiş, Batı dünyasında *Avicenna* adıyla tanınmıştır (Alper, 1999, ss. 319-322).
- Ebû'l-Hasan Harakânî (ö. 1033): Tasavvufta Bâyezîd-i Bistâmî'nin yolunu izleyen, Üveysî bir mutasavvıf ve Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynayan bir şahsiyettir (Uludağ, 1997, ss. 93-94).
- İmam Ahmed Kadûrî: ?
- Ebû İshak İsferyânî (ö. 1027): İbnü's-Salah'ın ifadesiyle sünnetin Kur'an'ı neshedemeyeceğini savunan, icmâ'yı önemli bir şer'i delil olarak gören ve Eş'ariyye kelâmına önemli katkılarda bulunan, fıkıh, hadis ve kelâm âlimi olarak bilinir (Yavuz, 2000, ss. 515-516).
- Altıncı grup** (Nevâdirü'l-Hikem, vr.8^a):
- Şehâbeddin Sühreverdî (ö. 1234): Sühreverdîyye tarikatının kurucusu, Sünnî tasavvufun önemli temsilcilerinden olup, ilim ve irşad faaliyetleriyle muhafazakâr Sünnî tasavvuf anlayışının temellendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Yılmaz, 2010, ss. 40-42).
- Aynü'l-kudât el-Hemedânî (ö. 1131): İslâm düşüncesinde tasavvufî görüşleriyle tanınan, fakat aşırı görüşleri nedeniyle zındıklıkla suçlanıp öldürülen, İmam Gazzâlî'nin etkisi altında kalan bir mutasavvıftır (Uludağ ve Bayburtlugil, 1991, ss. 280-282).
- Zemahşerî (ö. 1144): Arap diline yaptığı katkılarla tanınan, el-Keşşâf tefsiriyle bilinen, Mu'tezile mezhebine mensup, çok yönlü bir İslam âlimi ve dil bilginidir (Öztürk ve Mertoğlu, 2013, ss. 235-238).
- Abdülkadir Geylânî (ö. 1166): Kadiriyye tarikatının kurucusu, Hanbelî mezhebine bağlılığıyla tanınan ve tasavvufî düşünceleriyle İslam dünyasında büyük etkisi olan bir mutasavvıftır (Uludağ, 1988, ss. 234-239).
- Nureddin Şehid: ?
- Muhammed Gazzâlî (ö. 1111): İslam dünyasının en önemli düşünürlerinden biri olup, felsefe, kelâm, tasavvuf ve fıkıh alanlarında eserler vermiş, özellikle İslâm felsefesiyle tasavvufu uzlaştırmaya çalışmıştır. (Çağrı, 1996, ss. 489-505).

Yedinci grup (Nevâdirü'l-Hikem, vr.8^{a-b}):

- Fahreddin er-Râzî (ö. 1210): Kelâm, fıkıh, tefsir, felsefe, mantık gibi birçok alanda eser veren, Eş'ari ekolünün önemli isimlerinden olan ve İslam düşüncesinde önemli bir yere sahiptir (Yavuz, 1995, ss. 89-95).
- Ebû Yakub Sekkâkî (ö. 1229): Türk kökenli bir âlim olup, özellikle Arap dili, belâgat, felsefe ve kelâm gibi alanlarda uzmanlaşarak *Miftâhu'l-ulûm* adlı eseriyle Arap belâgatında yeni bir çığır açmıştır (Durmuş, 2009, ss. 332-334).
- Celâleddîn-i Rûmî (1273): 13. yüzyılın önemli tasavvuf şairlerinden olup, tasavvufî düşünce ve şiirleriyle İslam dünyasında derin izler bırakmış, Mevlevilik adıyla anılan bir tarikatın kurucusu olmuştur (Öngören, 2004, ss. 441-448).
- Sadreddin Konevî (ö. 1274): 13. yüzyılın önemli sûfî düşünürlerinden olup, İbnü'l-Arabî'nin etkisiyle geliştirdiği tasavvuf felsefesiyle İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir (Demirli, 2008, ss. 420-425).
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 1240): İslam tasavvufunun en önemli düşünürlerinden biri olup, vahdet-i vücûd anlayışı ile tanınan ve eserleriyle İslam düşünce tarihinde derin izler bırakmıştır (Kılıç, 1999, ss. 493-516).
- Sadeddin-i Hammûye (ö. 1272-73-?): 13. yüzyılın önemli sûfî ve âlimlerinden biri olup, Kübreviyye tarikatında yetişmiş, vahdet-i vücûd anlayışıyla tanınmış ve geniş coğrafyada seyahat ederek tasavvufî faaliyetlerde bulunmuştur. (Öngören, 2008, ss. 389-391).
- Nasîrüddin Tûsî (ö. 672/1274): 13. yüzyılın önemli bilim insanı ve filozofu olup, İslam dünyasında felsefe, astronomi, matematik ve kelâm alanlarında önemli eserler vermiş, özellikle Moğol İmparatorluğu'nda büyük bir saygınlık görmüştür. (Şirinov, 2012, ss. 437-442).
- Şâzelî (ö. 1258): 13. yüzyılda yaşamış, Şâzeliyye tarikatının kurucusu olan önemli bir sûfî ve mutasavvıf olup, tasavvuf dünyasında büyük bir iz bırakmıştır. (Özel, 2010, ss. 385-387).
- Alâeddin Attâr (ö. 1400): 14. yüzyıl Buhara'sında yaşamış bir Nakşibendî şeyhi olup, Bahâeddin Nakşibend'in en seçkin müridi ve tarikatın yayılmasında önemli rol oynamıştır (Algar, 1989, ss. 319-320).
- İbnü'l-Fârîz (ö. 1235): Arap edebiyatının en önemli tasavvufî şairlerindendir. İlâhî aşkı şiirlerinde yoğun bir şekilde işlemiş ve "Tâiyye" adlı uzun kasidesiyle tanınmıştır (Uludağ, 2000, ss. 40-43).
- Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 1292): Fars edebiyatının en önemli şairlerinden biri olup, özellikle Gülistan ve Bostan adlı eserleriyle tanınır. İnsan ilişkileri, ahlak ve öğütler üzerine yazdığı özlü sözleriyle de geniş kitlelere ulaşmıştır (Çiçekler, 2008, ss. 405-407).

Sekizinci grup (Nevâdirü'l-Hikem, vr.8^b):

- Ni'metullâh-ı Velî (ö. 834/1431): Nimetullâhiyye tarikatının kurucusu olan önemli bir mutasavvıf, şair ve âlim olup, özellikle İran ve Hindistan'da büyük bir tarikat oluşturmıştır (Kılıç, 2007, ss. 133-135).
- Sadüddin Teftâzânî (ö. 1390): İslam dünyasının önemli âlimlerinden biri olup, özellikle kelâm ve fıkıh alanında yaptığı çalışmalarla tanınan, Eş'ari ekolüne mensup bir düşünür ve Şafii mezhebine tabi bir müctehiddir (Özen, 2011, ss. 299-308).
- Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 1413): İslam dünyasının önemli âlimlerinden biri olup, özellikle kelâm, fıkıh ve Arap dili alanında yaptığı çalışmalarla tanınan, Eş'ari ekolüne mensup bir düşünür ve Hanefi mezhebine tabi bir müctehiddir (Gümüş, 1993, ss. 134-136).
- Şeyh Ekmelüddîn (Bâbertî) (ö. 1384): Hanefi fıkıh ve Mâtürîdî itikad alanlarında önemli eserler veren, Anadolu'dan Mısır'a uzanan geniş bir coğrafyada eğitim almış ve öğretmiş, tanınmış bir İslam âlimidir. (Aytekin, 1991, ss. 377-378).
- Bahâeddin Nakşibend (ö. 1389): Nakşibendiyye tarikatının kurucusu olarak bilinen büyük bir mutasavvıf olup, tasavvufî anlayışı ve özellikle hafî zikre verdiği önemle tanınır (Algar, 1991, ss. 458-460).
- Pir İlyas (ö. 1406): Halveti tarikatını Anadolu'da yaygınlaştıran önemli bir şahsiyet olup, özellikle Amasya'da kurduğu tekke ile tarikatın bu bölgedeki merkezi haline gelmesini sağlamıştır (Budak, 2015, s. 88).
- İmam Yâfiî (ö. 1367): Yemenli bir âlim ve mutasavvıf olup, tasavvufta İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini benimseyen ve Yâfiyye tarikatının kurucusu olarak bilinen önemli bir şahsiyettir. (Baş, 2013, ss. 175-177).
- Selmân-ı Sâvecî (ö. 1376): İlhanlı ve Celâli saraylarında yetişmiş, divan şiirinde klasikleşmiş eserler veren ve edebiyatımıza önemli katkılarda bulunan bir şairdir. (Karaismailoğlu, 2009, ss. 446-447).
- Emir Hüsrev (ö. 1325): Hindistan'da yaşamış, Türk asıllı büyük bir şair, müzisyen ve mutasavvıf olup, Türk ve Hint kültürlerinin birleştiği önemli bir figürdür. (Kurtuluş, 1995, ss. 135-137).
- Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 1390): Fars edebiyatının en önemli şairlerinden biri olup, aşk, şarap ve tasavvufu konu alan gazelleriyle dünya edebiyatına damgasını vurmuş, şiirleriyle Farsça'nın en güzel örneklerini vermiştir. (Yazıcı, 1997, ss. 103-106).
- Hacı Bektaş-ı Veli (ö. 1271-?): Anadolu'da kurulan Bektaşilik tarikatının önemli bir şahsiyeti olarak kabul edilen, tarihi gerçeklerle karışmış menkıbelerle dolu bir hayatı olan ve Alevi-Bektaşî kültüründe önemli bir yere sahip olan bir mutasavvıftır. (Ocak, 1996, ss. 455-458).
- Dâvûd-i Kayserî (ö. 1350): Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde yaşamış, vahdet-i vücûd felsefesini benimseyen önemli

bir mutasavvıf, filozof ve İslam âlimi olup, özellikle İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini geliştirmiş ve Anadolu ile İran'da tasavvuf düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur (Bayraktar, 1994, ss. 32-35).

• Hacı Bayrâm-ı Ankaravî (ö. 1430): XIV. yüzyıl Anadolu'sunda yaşamış, Bayramiyye tarikatının kurucusu olarak kabul edilen önemli bir mutasavvıftır (Azamat, 1996, ss. 442-447).

Dokuzuncu grup (Nevâdirü'l-Hikem, vr.8^b):

• Muhammed Pârsâ (ö. 1420): Nakşibendî şeyhi olup, Bahâeddin Nakşibend'in halifesi olarak tarikatın gelişmesinde ve hadis ilminin öğretiminde önemli rol oynamıştır (Algar, 2020, ss. 560-562).

• Hâce Abdullah-ı Ensârî: ?

• Abdurrahman Câmî (ö. 1492): Nakşibendiyye tarikatına mensup olup Farsça edebiyatına önemli katkılarda bulunmuştur (Okumuş, 1993, ss. 94-99).

• Yahya-yı Şîrvânî (ö. 1466): Halveti tarikatının önemli bir şeyhi olup, bu tarikatın İslâm dünyasında yayılmasında büyük katkıları vardır (Rıhtım, 2013, ss. 264-266).

• Molla Hüsrev (ö. 1480): Fıkıh ve usul-i fıkıh alanında yaptığı çalışmalarla Osmanlı hukuk sistemine önemli katkılar sağlamıştır (Koca, 2020, ss. 252-254).

• Hatibzâde Muhyiddin (ö. 1496): Fatih Sultan Mehmed döneminde yetişmiş, fıkıh ve kelam alanlarında çalışmalarıyla tanınmıştır (Üzüm, 1997, ss. 463-464).

• Hayâlî (ö. 1470-?): Kelâm âlimi ve müderris olup özellikle şerh ve hâşiyeleriyle tanınmıştır. (Bebek, 1998, ss. 3-5).

• Hâce-zâde Muslihüddîn (ö. 1488): Fatih Sultan Mehmed döneminde yetişmiş, çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, kadılık görevinde bulunmuş ve önemli fıkıh eserleri kaleme almıştır (Akçay, 2014).

• Ali Kuşçu (ö. 1474): Astronomi, matematik ve felsefe alanındaki çalışmalarıyla tanınan, Timur ve Osmanlı imparatorluklarında görev almış bir âlimdir (Aydın, 1989, ss. 408-410).

• Hasan Çelebi (Fenârî) (ö. 1486): Özellikle Arap dili ve fıkıh alanında yaptığı çalışmalarla tanınan, Kahire'de ilim tahsili görmüş ve İstanbul'da çeşitli medreselerde ders vermiştir (Akpınar, 1997, ss. 313-315).

Onuncu grup (Nevâdirü'l-Hikem, vr.8^b):

• Muslihüddin Mustafa (Ebü'l-Vefâ) (ö. 1491): Vefâiyye tarikatının kurucusu olarak bilinir ve hem tasavvufi hem de ilmî çalışmalarıyla tanınmıştır (Öngören, 2020, ss. 269-271).

• Akşemseddin (ö. 1459): Önemli bir Türk âlimi, mutasavvıf ve hekim olup, Fatih Sultan Mehmet'in hocası olarak bilinir ve İstanbul'un fethinde önemli rol oynamıştır (Köprülü ve Uzun, 1989, ss. 299-302).

• Ömer Rüşenî (ö. 1487): Türk mutasavvıf ve şairlerinden biri olup, Halvetiyye tarikatının Rüşenî kolunu kurmuş ve eserleriyle Türk edebiyatına önemli katkılarda bulunmuştur (Uzun, 1994, ss. 81-83).

• Emîr Buhârî (ö. 1516): Nakşibendî şeyhi olup, Anadolu'da Nakşibendiyye tarikatının yayılmasında büyük rol oynamış ve İstanbul'da kurduğu tekkeyle tarikatın merkezlerinden biri haline gelmiştir (Kara, 1995, ss. 125-126).

• Monla Ârzi: ?

• Kâtibî: ?

On birinci grup (Nevâdirü'l-Hikem, vr.8^b):

• Kemalpaşa-zâde (ö. 1534): Hadis, tefsir, fıkıh ve tarih alanlarındaki çalışmalarıyla tanınmış, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde şeyhülislamlık yapmış ve Osmanlı tarihini kaleme almıştır (Turan, 2022, ss. 238-240).

• Sâdî Çelebi (ö. 1539): Müderrislik, kadılık ve şeyhülislamlık görevlerinde bulunmuş, ilmî çalışmaları, tefsir ve fetva alanındaki eserleri ile tanınan önemli bir âlim ve şairdir (İpşirli ve Demir, 2008, ss. 404-405).

• Celâlzâde Sâlih Çelebi (ö. 1565): Tarih, edebiyat ve fıkıh alanlarında eserler kaleme alan, kadılık ve müderrislik görevlerinde bulunmuştur (DİA, 1993, ss. 262-264).

• İshak Çelebi (ö. 1537): Hem önemli bir divan şairi hem de Osmanlı tarihine ışık tutan *Selîmnâme* adlı eserin yazarı olarak bilinir (Savaş, 2000, ss. 528-529).

• Ebüssuûd Efendi (ö. 1574): Osmanlı Devleti'nin en uzun süre görev yapan şeyhülislamlarından biri olup hem ilmi çalışmalarıyla hem de devlet teşkilatına yaptığı katkılarla tanınan önemli bir İslam âlimidir (Akgündüz, 1994, ss. 365-371).

• Alaaddin Kınalızâde (Alaaddin Ali) (ö. 1572): Türkçe yazılmış ilk ahlak kitabı olan *Ahlâk-ı Alâî*'nin yazarıdır (Aksoy, 2022, ss. 416-417).

• Kadızade Ahmed Şemseddin (ö. 1580): Fıkıh ve hadis alanlarında eserler vermiş tanınmış bir âlim ve şeyhülislamdır (İpşirli, 2001, ss. 96-97).

• Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1599): Padişahlara hocalık yapmış, tarihçi ve siyaset adamı olarak tanınan, etkili bir şahsiyettir (Turan, 1998, ss. 196-198).

• Şeyh Ramazan Efendi (ö. 1616): Halveti tarikatının önemli bir kolu olan Ramazâniyye kolunun kurucusu olup, İstanbul'da

kurmuş olduğu tekkede tasavvuf yolunda pek çok kişi yetiştirmiştir (Öztürk, 2007, ss. 38-41).

• İbrahim Gülşenî (ö. 1534): Gülşeniyye tarikatının kurucusu olan önemli bir mutasavvıf ve şairdir (Azamat, 2000, ss. 301-304).

• Abdülbâkî veya Bâkî (ö. 1600): Osmanlı divan edebiyatının en önemli şairlerinden biri olup, "*Şairler Sultanı*" unvanıyla anılan, hayatı boyunca çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş ve gazel türünde önemli eserler vermiştir (Çavuşoğlu, 1991, ss. 537-540).

- Lisânî: ?
- Ümidî: ?
- Muhteşem: ?
- Babayanî: ?
- Kasım Gün-abâdi: ?

• Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 1561): Özellikle ilim tarihi ve biyografi alanında yazdığı eserlerle tanınan, kalam, fıkıh ve tasavvuf konularında da derin bilgisi olan bir müelliftir (Yavuz, 2011, ss. 151-152).

Müellif, 11 grupta topladığı âlim, velî ve şeyhlerle kendi çağdaşlarını karşılaştırarak döneminin sosyal ve entelektüel yapısındaki yozlaşmayı gözler önüne sermektedir. Özellikle kendi zamanındaki âlimlerin gösteriş ve maddi zenginlik yarışına girmesini eleştirirken, bu kimselerin gerçek erdem ve bilgiye kıymet vermediklerini, kendilerini gösterişli kıyafetlerle ve şatafatla kanıtlamaya çalıştıklarını vurgulamaktadır. Mahkemelerde üst düzey yargıçların "*Biz insanların dış görünüşlerine göre hüküm veririz, içlerine göre hüküm vermek Allah'a mahsustur*" gibi klişeleri tekrarladıklarını belirterek dış görünüşe verilen değeri eleştirmektedir (Nevâdirü'l-Hikem, vr.9^b-10^a).

Âlî, öğrencilerin gerçek bilgiye ve erdeme ulaşmak yerine yalnızca popüler kitapların isimlerini ezberlemeye gayret ettiklerini belirterek Osmanlı ilmiyesindeki entelektüel gerilemeye işaret etmiştir. Yani kendi zamanında ilmiye sınıfını şekilcilikle ve yüzeysellikle itham ederek, derin felsefî ve bilimsel sorgulamalardan uzaklaştığını ortaya koymuştur. Özellikle Arapça kelimelerin Türkçe karşılıklarını bulmak gibi basit çalışmalarla eski âlimlerin sahip olduğu derin zihinsel yeteneklere sahip olduklarını iddia eden kişileri eleştirmekte, ilim dünyasına entelektüel katkı sunmadıklarını, kendilerinden telif eser yazmaları istendiğinde bu önemli görevi ölüm döşegine ertelemeyi alışkanlık haline getirdiklerini belirtmektedir (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 10^a).

Âlî'nin bu konuyla ilgili önerisi, padişahın ulemadan sürekli eserler talep etmesi ve bunları eski âlimlerin yaptığı gibi incelemeler ve şerhlerle değerlendirmesidir. Bu yolla liyakatin daha doğru belirlenebileceğine inanmaktadır. Ayrıca, ulemanın imtihan edilmesi ve bilgi seviyelerinin ölçülmesi gerektiğini vurgulayarak, bilgiye dayalı bir toplumsal yapının yeniden inşasını savunmaktadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 10^a).

Mustafa Âlî, İslam tarihindeki önemli dinî ve entelektüel figürlerin kaynağının, Hz. Muhammed'in nurlu varlığı olduğuna dair yaygın görüşe farklı bir bakış açısı getirmiştir. Âlî'ye göre, İslam'ın ilk dönemlerinde âlim ve velî sayısı oldukça fazlayken, sonraki yüzyıllarda bu sayı azalmıştır. Ancak bu azalmayı Hz. Muhammed'e olan zamansal yakınlık ile açıklamaya çalışmak, oldukça yüzeysel bir değerlendirmedir. Âlî, bu görüşünü desteklemek için ilginç bir tespitte bulunarak, hicretin ilk yüzyıllarına kıyasla, beşinci, altıncı ve yedinci yüzyıllarda daha fazla âlim ve velînin yetiştiğini belirtmiş ve bu durumun, sadece Hz. Muhammed'e zamansal yakınlıkla açıklanamayacağını, aynı zamanda tarihsel, sosyal ve entelektüel koşullarla da yakından ilişkili olduğunu ifade etmektedir. (Nevâdirü'l-Hikem, vr.12^b-13^a).

İkinci Bölüm: Dönemin Manevi ve Entelektüel Durumu

Mustafa Âlî'nin belirttiğine göre hicri 900'lü yılların ikinci yarısında güzel sesli insanların sayısında büyük bir artış olmuş, herkes hoş melodilere ve nağmelere doymuştur. Bu dönemde güzel sesli hafızlar, hatipler ve ruhları canlandıran seslerle ilahiler ve şarkılar söyleyen, dilin inceliklerine vakıf kişiler, adeta bir cennet bahçesindeki güller gibi çoğalmış, bu sayede o dönemde bir sanat ve kültür şöleni yaşanmıştır. Bu, Allah'ın insanlığa bahsettiği en güzel hediyelerden biri olarak kabul edildiğinden, sanatkarlara büyük bir saygı gösterilmekteydi (Nevâdirü'l-Hikem, vr.13^{a-b}).

Özellikle Sultan I. Süleyman döneminde, sarayda ve toplumun diğer kesimlerinde birçok yetenekli müzisyen bulunduğunu belirten müellif, hatiplerden; Mevlâna Abdulkadir, İbn Arcûn, Muhzır kulu Sinan Çelebi,³ Şeyh-zâde Derviş Çelebi, Mevlâna Şâmî, İbrahim Çelebi'nin isimlerini vermiştir. Kalplere hitap eden, gönülleri fetheden şarkıcılar zümresinden; Malgaravî Muhammed Çelebi, Şâmî Şeyh-zâde ve Muhammed Çelebi'den bahsetmiştir. Muhammed Çelebi'nin, merhum Sultan

³ Muhzır Kulu Sinan Efendi (el-Mevlâ Sinaneddin Yusuf el-Hatîb) (ö. 1566). Atâyî, onun gür ve etkileyici sesini Hz. Davud'un sesine benzetmiştir. Bkz. Duygu Kayalık Şahin, "Hadâ'îku'l-Hakâ'ik Fî Tekmilîti's-Şakâ'ik'ta Telmiḥ ve Teşbih Unsuru Olarak Şahıslar", *Selçuk Türkiyat*, 56, (2022), 332; Suat Donuk, "Âşık Çelebi'nin Arapça, Nev'izâde Atâyî'nin Türkçe Şakâiku'n-Nu'mâniyye Zeylindeki Ortak Biyografilerin Mukayesesi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/4, (2015), 1546.

Süleyman'ın haremine yakın biri olduğunu ve zaman zaman ruhları canlandıran nağmelerle padişahın güvenini kazandığını ve onunla sohbet ettiğini belirtmiştir. Şâmî'yi ise Sultan II. Selim'in işretgahına kabul edilen, padişahın tam güvenini taşıyan ve her zaman saygı gören biri olarak nitelemiştir (Nevâdirü'l-Hikem, vr.13^b-14^a).

Mustafa Âlî, geçmişte müzikal yeteneklerin ve sanatsal becerilerin toplumda yaygın olduğunu ve bu yeteneklerin kalitesinin oldukça yüksek olduğunu vurgulamaktadır. Zamanla bu zengin kültürel mirasın kaybolduğuna dair eleştirilerde bulunur. Geçmişte, İstanbul gibi büyük ve güzel şehirlerin yanı sıra, küçük kasaba ve köylerde bile yetenekli hafızlar, güzel sesli müzisyenler ve gazel söyleyen sanatçıların bolca bulunduğunu, insanların müziğe olan düşkünlüğüyle tanındığını, herkesin müzik yapmaya ve dinlemeye büyük ilgi gösterdiğini ifade etmektedir. Ona göre, kendi zamanında bu yetenekler ve müzik zevki neredeyse tamamen yok olmuş, büyük şehirlerde ve çevre bölgelerde geçmişin güzelliğini taşıyan sesleri bulmak zorlaşmıştır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.14^b).

Mustafa Âlî'nin ikinci bölümde üzerinde durduğu bir diğer konu estetik ve ahlaki değerlerin, güzelliğin ve erdemin kaybolmasıdır. Müellife göre güzellik, Allah'ın yarattığı en mükemmel yansılardan biridir ve güzel yüzlü insanlar, başkalarının kalplerini çeken bir mîknatıs gibidir. Geçmişte, bu estetik ve çekicilik şiiirlerde sıkça dile getirilirken, zamanında bu tür güzelliklerin nadiren görüldüğünü vurgulamaktadır. Âlî, "*Allah güzeldir ve güzelliği sever*" mealindeki hadis rivayetinin ışığında, insanların güzelliğe duyduğu hayranlığı doğal ve meşru bulur. Önceki çağların güzel yüzlü ve faziletli insanların yerini, çirkin yüzlü ve kötü huylu kimselerin aldığına dikkat çekerek, geçmişin "*Güneş ve ay gibi parlak*" güzelliklerinin, içinde bulunduğu adaletsiz zamanlarda kaybolduğunu ifade eder. Bu estetik ve ahlaki çöküşü, yüce yaratıcının bir hikmeti olarak kabul ederek, derin bir gerçeğin gönüllere yerleştiğini ima eder (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 15^{a-b}).

Mustafa Âlî, bu bölümde döneminin toplumsal ve siyasal koşullarını ifade ederek, yaşanan zorlukları ve genel karamsarlığı da tasvir etmektedir. Ona göre, refahın yerini sıkıntı almış, kolaylıklar zorluklara dönüşmüş, iyilikler azalırken kötülükler artmıştır. Toplumun her kesiminde bir umutsuzluk hâkimdir; erkekler zorluklarla mücadele etmekte, kadınlar baskı altında yaşamakta, çocuklar sürekli ağlamakta ve hizmetçiler perişan haldedir. Bu genel mutsuzluk hali, köleler ve cariyelere kadar uzanmaktadır. Âlî, dönemin padişahı III. Murad'ın bile bu genel karamsarlıktan etkilendiğini ve kalbinin karanlıkla dolduğunu belirtir. Vezirler de aynı şekilde üzgün ve çaresizdir, görevlerinde süreklilik olmaması ve rakiplerinin üstünlüğünü hissetmeleri onları daha da mutsuz hale getirmiştir. Ayrıca askerler ve komutanlar da sürekli savaş halinde olmaktan yorgun düşmüşlerdir. Hem beden hem de ruhen yıpranan askerler, artık eğlence ve keyiften uzak, sürekli bir dert ve sıkıntı içinde yaşamaktadır. Âlî, bu olumsuz düşüncelerin yaşanan zorluklardan daha kötü bir hale geldiğini ifade ederek, dönemin genel ruh haliindeki karamsarlığa ve toplumsal çöküşe dikkat çekmektedir (Nevâdirü'l-Hikem, vr.16^{a-b}).

Mustafa Âlî, dönemin toplumsal koşullarının aile yapısı ve bireyler üzerindeki olumsuz etkilerini de ele almaktadır. Ona göre, toplumda kibar ve asil olarak görülen, üstün konuma sahip kişiler dahi, bu zor dönemde dünyalık işlerle ahiret işlerinin iç içe geçtiği bir hayat sürmekte, büyük sıkıntılar yaşamaktadır. Özellikle aile bireyleri—eşler, çocuklar ve yakınlar—çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmış ve hayatları düzensiz hale gelmiştir. Âlî, bu durumun, dünyanın son dönemlerinde insanlık üzerinde hâkim olan büyük çalkantı ve herkesin kendi sorunlarıyla meşgul olmasından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Ayrıca, zor şartlarda büyüyen çocukların, ebeveynlerinin yaşadığı sıkıntılardan olumsuz etkilendiğini ifade eder. Bu sıkıntıların, çocukların gelişimini engelleyerek güzellik, yetenek, fazilet ve mükemmelliğin ortadan kalkmasına neden olduğunu belirtir. Çocukların ahlakî ve entelektüel açıdan gelişebilmesi için ebeveynlerin huzurlu ve mutlu bir yaşam sürmesinin önemine değinir. Babaların rahat, annelerin ise zevk ve mutluluk içinde bir hayat sürmesi gerektiğini, bu sayede çocukların saf bir kalple dünyaya gelerek, güzellik ve değer ya da bilgi, beceri ve yetenekleriyle toplumda hayranlık uyandırabilecek bireyler olarak yetişeceğini savunmaktadır. Bu bağlamda, Âlî toplumsal ve ailevi yapının ahlakî ve entelektüel gelişim üzerindeki etkilerini eleştirel bir bakışla ortaya koymaktadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.17^{a-b}).

Mustafa Âlî, Nevâdirü'l-Hikem'in ikinci bölümünde kişisel hayal kırıklıklarını da dile getirmektedir. Entelektüel emeğinin karşılıksız kalmasından ve değersizlik hissinden şikâyet eden müellif, kendi hizmetkârları tarafından bile hor görüldüğünü ve toplum içinde hak ettiği saygıyı göremediğinden yakınarak, bu durumun kendisi için büyük bir haksızlık olduğunu vurgulamaktadır. Zamanın adeta ona karşı savaş açtığını, hayatının zorluklarla dolu olduğunu ve bu zorlukların bedenini ve ruhunu yıpratıldığını dile getirir. Kendini kılıca benzeten Âlî, entelektüel gücünü (kalem) ve savaşçı ruhunu (kılıç) simgesel olarak bir araya getirerek adaletsizliğe karşı duruşunu ifade eder. Kendisini dönemin büyük entelektüelleriyle karşılaştırarak, Eflatun'a öğrenci olan İskender örneğini verir ve sahip olduğu bilgi ve yeteneğe rağmen bu kadar küçümsenmesinin nedenini sorgular. Kaderin büyük hedeflerinin gerçekleşmesine engel olduğunu, yaşadığı trajediler ve toplumdaki yozlaşma nedeniyle ideallerine ulaşamadığını belirtir (Nevâdirü'l-Hikem, vr.17^b-19^b).

Üçüncü Nadire

Dört Halifenin Hilafet Sırası ve Hz. Ali'nin Hilafetinde Meydana Gelen Gecikmenin Sebebi hakkındadır

Mustafa Âlî, üçüncü bölümde hilafet meselesi ve imamet konusundaki tarihsel tartışmaları ele alarak, İslam dünyasındaki

önemi üzerinde durmaktadır. Hz. Ali'nin hilafet makamına getirilmesine dair görüşlerini ortaya koyarken, bu konuda tarih boyunca süregelen tartışmaların kökenlerine inmiş ve kendi özgün yorumunu geliştirmiştir. Âli, bu tartışmaların İslam düşünce dünyasında önemli ayrışmalara yol açtığını ve âlimlerin bu konuda uzlaşmaya varamadıklarını belirtmektedir. Ehl-i Sünnet mezhebine bağlı âlimlerin genel kabul gören görüşüne göre, peygamberden sonra en faziletli insanlar sırasıyla Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir. Bu sıralama, İslam tarihindeki ilk dönemde yaşanan siyasi ve dini gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve ehl-i sünnetin temel inançlarından biri haline gelmiştir. Ancak, Hz. Ali'ye duyulan aşırı bağlılık, bazı grupların bu sıralamayı reddetmesine ve farklı bir görüş benimsemesine neden olmuştur. Özellikle “*Haricîler*” ve “*Rafizîler*” olarak bilinen bu gruplar, Hz. Ali'yi diğer halifelerin üzerine çıkararak İslam'ın siyasi ve dini yapısında köklü değişiklikler yapmayı amaçlamışlardır. Bu durum, İslam dünyasında mezhebî farklılıkların derinleşmesine ve siyasi çatışmaların yaşanmasına zemin hazırlamıştır (Nevadirü'l-Hikem, vr.20^b).

Mustafa Âlî'nin hilafet meselesini Hz. Ali'nin üstün nitelikleri üzerinden temellendirdiği görülmektedir. Hz. Ali'nin, Peygamber'in damadı olması, cömertliği, cesareti ve katı sözlere karşı direnişi, hilafet makamına aday gösterilmesine zemin hazırlayan temel erdemler olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda, “*Sizden akrabalık sevgisinden başka bir karşılık istemiyorum*” (Şûrâ 42:23) ayetinin, Hz. Ali, Hz. Fatıma ve onların çocuklarının hilafetle ilişkisine yönelik çeşitli yorumlara ve ihtilaflara yol açtığını ifade etmektedir. Bu tartışmaların zaman içerisinde İslam âlimleri tarafından ele alındığını, ancak kesin bir sonuca ulaşılamadığını belirtir. Buna karşın Mustafa Âlî, kendi araştırmaları neticesinde hilafet meselesine dair “*ince bir sırı keşfettiğini*” ve “*derin bir sembolü araştırdığını*” iddia etmektedir. Bu keşfin, hem Ehl-i Sünnet mensuplarını hem de Alevî topluluklarını tatmin ettiğini ve hilafetle ilgili tartışmaların sona ermesine vesile olduğunu ileri sürmektedir. Âlî, bu görüşünü İstanbul'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen âlimlerinin huzurunda dile getirdiğini, hatta Kadızade Şemsüddin Ahmed Efendi tarafından takdir gördüğünü aktarmakta, Kadızade'nin, bu meseleyi çözme konusunda kendisini hakem tayin ettiğini belirtmektedir (Nevadirü'l-Hikem, vr.21^{a-b}).

Hz. Muhammed'in dört büyük halifesinin sıralanışının ilahi bir takdir sonucu gerçekleştiğini ifade eden müellif, Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin hilafet sıralamasının ardında derin hikmetlerin yattığına inanmaktadır. Hz. Ali'nin, ilim, keramet ve velayet konusunda diğer tüm sahabelerin en üstünü ve halifelik denilen bu büyük okyanusun en değerli incisi olarak nitelendirmektedir. Müellife göre, eğer ilk başta halifelik Hz. Ali'ye verilmiş olsaydı, Ebu Bekir ve Ömer gibi büyük sahabeler asla halife olamazlardı ve Osman bin Affan da bu önemli makama ulaşma şansını bulamazdı (Nevâdirü'l-Hikem, vr.21^b-22^a).

Âlî, Hz. Ebu Bekir'in ve Hz. Ömer'in hilafetleri sırasında, sahabelerin birlikteliğinin, fetret ve kargaşayı engellediğini vurgulamaktadır. Ancak, Hz. Osman'ın hilafetinde, sahabelerin saf dışı bırakılması zamanla düzenin bozulmasına yol açmıştır. Sonunda, Hz. Osman'ın şehadetiyle, bu süreç doruğa ulaşmış ve onun ölümünden sonra fitne ve karışıklıklar artmıştır. Hz. Ali'nin büyük bir kudretle hilafete getirilmesinin ardından, dönemsel koşulların zorluğu ve siyasi gerilimler nedeniyle Haricilerin isyanları ve fitnelerin ortaya çıkışına dikkat çekmiştir. Bu isyanlar neticesinde Medine, Mekke, Basra, Lahsa, Şam ve Küfe gibi önemli şehirler kargaşa ve iç çatışmalarla dolmuş, İslam ümmetinin huzurunu ve istikrarı ciddi şekilde bozulmuştur. Mustafa Âlî, bu analizle, İslam tarihindeki siyasal ve toplumsal kargaşaların doğasını ele almakta, hilafet dönemlerinde liderliğin ve şartların etkisini vurgulamakta, Hz. Ali'nin hilafeti süresince ortaya çıkan kargaşaların nedenini Hz. Ali'nin vezirleri ve müşavirlerinin eksikliğine bağlamaktadır. (Nevâdirü'l-Hikem, vr.23^a-24^b).

Mustafa Âlî, Hz. Ali'nin hilafeti sırasında yaşanan büyük savaşların sebebi olarak Hz. Ayşe'nin desteğiyle bazı sahabelerin ve Muaviye'nin muhalefeti göstermektedir. Konuyla ilgili olarak paylaştığı bir rivayete göre Hz. Ali, hilafet ve imamet meselesini sorması için Muaviye'yi Hz. Muhammed'e göndermiş, Hz. Muhammed ise, kaderin sırrını ve hilafetin sıralamasını işaret ederek, sırasıyla Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Muaviye'yi işaret etmiştir. Mustafa Âlî'ye göre, eğer halifelik ilk olarak Hz. Ali'ye verilmiş olsaydı, zamanın sırrı içinde gizlenmiş olan büyük felaketler ve sıkıntılar ortadan kalkmış olurdu. Çünkü âlimlerin ittifak ettiği görüşe göre başlangıcı ve sonu bilen Peygamber, Kerbela felaketini açıkça belirtmemiş ve düşmanların Hz. Ali'ye karşı çıkacağını söylememiştir. Kaderin takdirine uygun hareket etmek için büyük felaketler ve sıkıntılar, işaret ve imalarla bildirilmiş ve ayrıntılı bir şekilde açıklanmamıştır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.25^b).

Dördüncü Nadire

Tefsir İlimlerine Ait İncelikler

Mustafa Âlî, dördüncü bölümde kader ve ömür kavramlarıyla ilgili derin felsefî ve dinî tartışmaları ele almış, hadis rivayetleri üzerinden ömrün uzaması ve kaderin kesinliği konularını tartışmıştır. “*Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler*” mealindeki ayette (A'râf 39:34) bahsedilen ölüm kavramı, belirli bir kaderle ilişkilendirilse de yaşamın içindeki olaylar ve hisler zamanın nasıl algılandığını değiştirebilir. Müellif, “*Zaman kısaltmadıkça kıyamet kopmaz*” mealindeki hadis rivayetine atıfta bulunarak, zamanın göreceli hızlanması ve yavaşlaması olgusunu açıklamaktadır. Bu bağlamda, zamanın hızlanmasının mecazi anlamı, bir müminin dünyevî sıkıntıları unutup ahiret hayatına yönelmesi gerektiği düşüncesiyle pekiştirilmektedir. Dünyadaki sıkıntılar geçici olsa da ahirete odaklanmak, bu sıkıntıları

aşmanın en önemli yolu olarak görülmektedir. Peygamberler ve veliler bile dünyada zorluklar yaşamışlardır, ancak onların amacı her zaman ahireti kazanmak olmuştur. Mustafa Âlî'nin vurguladığı bu noktada, mutlulukla geçen bir günün, yıllar gibi değerli olduğu; acı ve sıkıntılarla dolu geçen bin günün ise, neredeyse hiçbir anlam ifade etmediği bir gerçektir. İnsanın iç huzuruna kavuştuğu günler hem manevî hem de fiziksel anlamda ömrü uzatır. Bu da kaderin her an değişebileceği ve kişinin kendi hayatını iyi veya kötü yönde şekillendirebileceği bir anlayışı yansıtır. Müellife göre, Hz. Muhammed'in "*Sadaka belayı defeder ve ömrü uzatır*" hadisi, birçok âlim ve filozof tarafından "*ecel*" ve "*kazai ecel*" kavramlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, kazai ecel (kesin ölüm süresi) ve müsemma ecel (kişinin davranışlarıyla ölümün ertelenmesi ya da hızlanması) kavramları devreye girer. Örneğin, bir kişinin hayat süresi elli yıl olarak belirlenmişse, kişinin hayırseverliği bu süreç içinde karşılaşılabileceği bazı belaları önleyebilir ve onun ömrünü uzatabilir. Bu durumda, kişi ömrünü artıran hayırlı işler yaparak, ölüm anını geciktirebilir. Kısacası, sadaka ve hayırseverlik, kaderde yazılı olan kötü sonuçları ortadan kaldırılabılır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.26^a-28^b).

Beşinci Nadire

Allah'ın Verdiği Nimetlerin Beyanı

Mustafa Âli, beşinci bölümde Hz. Süleyman'ın duası ve isteği üzerine oldukça dikkat çekici bir yorumda bulunmaktadır. Âli'ye göre, Hz. Süleyman'ın "*benden sonra hiç kimsenin ulaşamayacağı bir hükümlanlık ver bana*" şeklindeki duası, babası Hz. Davud'a verilen büyük nimetler karşısında gösterdiği bir saygı ve edebî ifadesidir. Hz. Davud'a verilen peygamberlik, hilafet gibi büyük makamlar ve güzel özellikler, onun bir mucizesi olarak kabul edilir. Hiçbir peygamber, Hz. Davud'un sahip olduğu özellikleri bir arada bulunduramamıştır. Bu nedenle Hz. Süleyman, babasının sahip olduğu bu büyük nimetleri tek tek saymanın ibadet adabına aykırı olduğunu düşünerek, daha fazlasını istemek yerine kısa bir dua ve yüksek bir gayretle Allah'ın lütfunu talep etmiştir. Ayrıca, peygamberlik makamından dolayı babasını kendi nefsinden üstün tutarak, "*Kendisinden sonra*" kimseye verilmeyecek bir saltanat ve mertebe istemek suretiyle, Hz. Davud'a verilen sonsuz nimetlere olan saygıyı ve edebî korumuştur (Nevâdirü'l-Hikem, vr.29^{a-b}).

Bazı yorumcular, Hz. Süleyman'ın bu isteğinin, Hz. Muhammed'in yüksek makamına saygısızlık olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Âli'ye göre, Hz. Muhammed'in tüm peygamberlerin efendisi olduğu ve bu üstünlüğünün kaderde önceden belirlenmiş olduğu açıktır. Hz. Süleyman'ın istediği ise, tüm dünyayı yönetecek bir krallıktır ve bu, peygamberlik makamının kapsadığı nimetlerle aynı şey değildir. Ayrıca, Hz. Süleyman'ın dünya ve onun güzelliklerine yönelik bakış açısı, diğer peygamberlerden farklı olarak, dünya ve onun güzelliklerine odaklanmıştır. Bu özellikler, tüm düşünce ve hayallerin ötesindedir. Bu durumda, Hz. Süleyman'ın Hz. Muhammed'e saygısızlık ettiği yönündeki iddialar, insanların zihinlerindeki boşluklar ve yanlış anlamalardan kaynaklanmaktadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr.30^{a-b}).

Altıncı Nadire

Aklî konular hakkında

Nevâdirü'l-Hikem'in altıncı bölümü, İslam'ın çok eşlilik anlayışını ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in (sav) evliliklerine dair dinî ve sembolik bir bakış açısını içermektedir. Mustafa Âlî, Peygamberimizin evlilik konusunu ele alırken, hem Kur'an-ı Kerim'in çok eşlilikle ilgili ayetlerine hem de Peygamberin (sav) kişisel hayatına dair yorumlar sunmaktadır. Müellif, Peygamberimizin (sav) toplamda 25 veya 27 kadınla evlendiğini, ancak aynı anda en fazla dokuz kadınla evli olduğu vurgulamakta ve bu sayının neden on olmadığını tartışmaktadır. Bu konuda "*...Beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın...*" (Nisâ 4:3) mealindeki ayete atıf yaparak bu sayının Allah tarafından sınırlandırıldığına dikkat çekmiştir. Ayette geçen sayıların (2+3+4) toplamının dokuz olmasının sadece matematiksel bir düzenleme olmadığını, aynı zamanda ilahî hikmetle açıklanabilecek bir durum olduğunu belirtmiştir (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 31^b).

Müellif, Hz. Muhammed'in evlilikleriyle ilgili olarak "*Sen olmasaydın alemleri yaratmazdım*" mealinde ve kudsi hadis olduğu iddia edilen söze de atıfta bulunmuştur. Bu sözden hareketle bütün erkeklerin O'nun kölesi ve kadınların çoğunun da O'nun cariyesi olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda Peygamberin bakışları hangi kadına düşerse, onunla evlenmenin Peygamberimiz için helal olduğunu ve kadının eğer kocası varsa bu duruma saygı göstermek zorundadır. Konuyla ilgili olarak Zeyd bin Hârise olayı⁴ örnek verilmiştir (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 32^a).

Âlî, Peygamberimizin (sav) çok eşliliğine dair dini hükümlere atıfta bulunmuştur. Ona göre, Kur'an-ı Kerim'deki "*...Beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın...*" ayeti, Müslümanlara belirli sınırlar içinde çok eşliliği meşru kılmıştır. Ancak bu ayetin derin anlamını açan Mustafa Âlî, çok eşlilikle ilgili ortaya atılabilecek bir soruyu ele alarak, ayette

⁴ Hz. Muhammed'in eşlerinden Zeyneb bint Cahş, ilk olarak Zeyd b. Hârise ile evlenmiş, ancak bu evlilik uzun sürmemiştir. Arap toplumunda evlatlığın boşadığı kadınla evlenmenin yasak olduğu bir gelenek olduğu için bu durum önemli bir mesele haline gelmiştir. Allah, Ahzab suresinde inen ayetle (Ahzab 33:37) bu cahiliye âdetini kaldırmış ve Hz. Muhammed'in Zeyneb ile evlenmesine izin vermiştir. Hz. Muhammed, bu evlilik ile Allah'ın emrine itaat etmiş ve örnek bir davranış sergilemiştir. Bkz. Bünyamin Erul, "Zeyd b. Hârise", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 44, (2013), 320.

geçen sayıların (ikili, üçlü, dördlü) nasıl daha geniş bir birleşme ve topluluk anlamı taşıdığına işaret etmekte, topluluk haline gelmek için iki veya daha fazla kişinin bir araya gelmesi gerektiğine dikkat çekerek üç sayısının birleşmenin en düşük seviyesini ifade ettiğini belirtir. Ayette geçen 2, 4, 6 sayılarıyla 3 sayısını çarpan müellif (3x2+3x3+3x4) sonucun 27 olduğunu ve daha önce bahsedildiği gibi Peygamberimizin aynı anda en fazla 9 kadınla ve toplamda ise 27 kadınla nikah kıydığını belirtmiştir. Ona göre, bu sayılar sadece bir aritmetik düzenlemeden ibaret değildir, aynı zamanda manevi bir birliktelik ve toplumsal düzenin sembolüdür. Bu bağlamda, çok eşliliğin derin dini ve sosyal bir anlamı olduğu ve bu sayıların arkasındaki ilahi sırları ve derin anlamları keşfetmenin zor olduğunu belirterek, sadece vicdanı temiz, dürüst ve bilgili kişilerin bu derin anlamlara ulaşabileceğini vurgulamaktadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 32^b-33^a).

Yedinci Nadire

Çeşitli tıp terimleri

Nevâdirü'l-Hikem'in yedinci bölümünde, bazı hekimlerin ve bilge kişilerin, doğal ölüm yaşının 120 yıl olduğuna dair iddiaları ele alınmış, insan ömrünün neden 100 değil de 120 yıl olarak kabul edildiği sorusu gündeme getirilmiştir. Mustafa Âlî, bir ilim meclisinde bu konunun gündeme geldiğini ve kimsenin bu soruya tatmin edici bir cevap veremediğini belirttikten sonra kendisinin söz aldığını, akıl ve nakille ilgili bazı ince detaylar üzerinden, "*Gizli ilhamların yönlendirmesi ve mürşidinin manevi desteğiyle*" konuyu izah ettiğini belirtmiştir. Ona göre insan bedeni, dört elementten oluşmaktadır. Yaz ve kış mevsimlerinde, sıcak ve soğuk zamanlarda, bir insan, yeme ve içmesine akıllıca dikkat gösterir, dinlenme ve hareketinde bilinçli davranır, zararlı yiyecek ve içeceklerden kaçınır; özellikle pis su ve havanın olduğu yerlerden uzak durursa, mutlaka her element, sağlıklı bir şekilde bir mevsimle uyumlu hale gelir ve her biri otuzar yıl olmak üzere toplamda yüz yirmi yıl yaşamayı mümkün kılar (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 34^b-35^a).

Âlî, konuyu açıklarken "*Hızır*" efsanesine de atıfta bulunmuştur. Aktardığına göre Hz. Muhammed zamanına gelinceye kadar, Hızır'ın kuvveti her 500 yılda bir yenilenirdi. Ancak Hz. Muhammed zamanını onurlandırmak ve Hızır'ın ümmet-i Muhammed'e katılmasının bir işareti olarak kuvvetinin yenilenmesi ve sağlığının temellerinin güçlendirilmesi her 120 yılda bir olmaya başlamıştır (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 35^a).

Hatime

İnsanoğlunun Meslek Seçimleri (Nadir Hikmetler) Hakkındadır

Eserin hatime bölümünde ele alınan hikmetler, bireylerin ve toplumların sanat ve zanaat seçimleri üzerinden derin bir felsefi tartışmayı gündeme getirmektedir. Yazar, basit bir köylü çocuğunun kuyumcu olmak istemesi ya da cahil addedilen bir bireyin eğitim yoluyla dönemin önde gelen hukukçularından biri haline gelmesi gibi örneklerin sıklıkla görülebilecek durumlar olduğunu ifade eder. Ancak burada asıl dikkat çekilen mesele, neden mesleklerin, diğer maddi miraslar gibi, nesilden nesile aktarılmadığıdır. Diğer bir deyişle, "*Neden herkes babasının mesleğini ve bilgisini doğal bir miras gibi devralmaz?*" Bu sorunun cevabı, müellif tarafından yüksek gayretin gerekliliğiyle açıklanmaktadır. Bireylerin meslek seçimleri ilahi bir düzen içinde şekillenir, ancak bu süreçte herkesin kendi yetenekleri ve çabaları doğrultusunda bir yol çizdiği vurgulanır. Âlî, her bireyin hangi mesleği seçeceği konusunda özgür olduğunu ve kişinin bu alandaki başarısının büyük ölçüde azim ve yetenekle ilişkili olduğunu belirtir. Bir kişi, gayret gösterip yeteneklerini geliştirdiği takdirde, basit bir köylü çocuğu bile toplumda saygın bir konuma erişebilir ve asil meslekler edinebilir. Ancak tembellik ve yetersizlik, kişiyi daha sıradan ve az kazanç getiren işlere mahkûm bırakır. Bu noktada, çalışmanın ve azmin önemini vurgular ve bu durumu Kur'an-ı Kerim'deki "*İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder*" (Necm 53:39) ayetiyle ilişkilendirir. Burada ifade edilen düşünce, herkesin kendi gayretine göre başarı elde edeceği ve bu başarıya ulaşmanın, büyük oranda bireyin kendi çabalarıyla mümkün olacağıdır (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 36^{a-b}).

"*İnsanlar, kolaylıkla erişebilecekleri üstün bir mesleği neden terk ederler?*" Daha basit ve az kazançlı işlerle uğraşmak yerine, daha yüksek bir amacı hedefleyip, kendi refahlarını ve mutluluklarını sağlama yoluna girmeleri gerektiği düşüncesi ön plana çıkarılır. Bu bağlamda, Âlî, bireyin yüksek hedeflere yönelmesi gerektiğini savunur ve kişisel gelişim ve başarıya odaklanmanın önemini vurgular. Allah'ın her bireyin talebine ve gayretine göre rızık verdiğini, nimetler bahsettiğini belirterek, samimiyetle çalışan ve çaba gösteren herkesi mutlulukla mükâfatlandıran bir düzenin varlığına dikkat çekmiştir. O, bu düzen içinde her bireyin kendi payına düşeni gayreti ölçüsünde elde edeceğini vurgular ve ilahi adaletin tecelli ettiğini ifade eder. Bu yaklaşım, bireyin kendi çabasıyla kaderini şekillendirdiği ve meslek seçiminde azim ve gayretin belirleyici olduğu felsefi bir anlayışı ortaya koyar (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 36^{a-b}).

Hatime bölümünde yer alan *tahkik* başlığı altında ise hayatın değişken doğasını ve bireylerin sosyal statülerinin bu değişimlerle nasıl şekillendiğini derin bir anlamla ele almaktadır. Dünyanın sürekli değişim halinde olduğu, gökyüzünün hareketlerinin düzensizliği ve kaderin cilvesiyle bazen sıradan bir bireyin yönetici konumuna gelebileceği, güçlü bir kralın ise tahtından indirilerek fakir bir hayata mahkûm edilebileceği vurgulanmaktadır. Âlî, bu bağlamda hayatın iniş ve çıkışlarının

bireyleri umulmadık durumlara sürüklediğini ve bu süreçte bireylerin yeni şartlara uyum sağlayarak meslek edinmelerinin zaruri olduğunu dile getirir (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 37^a).

Müellif, sosyal konumundan düşen bireylerin hayatta kalabilmeleri için mutlaka bir zanaat ya da meslek öğrenmeleri gerektiğini ifade eder. Bu doğrultuda, her bireyin kendi yeteneklerine, karakterine ve sosyal statüsüne uygun bir meslek seçmesi gerektiğini savunur. Özellikle, statü kaybına uğramış bireylerin, geçmişte sahip oldukları bilgi ve tecrübe düzeyine göre yeni meslekler edindikleri anlatılır. Örneğin, eskiden kral olan bir kişi, bilgin ve tecrübeli ise artık bir öğretmen ya da rehber haline gelir. Ancak bilgisiz ve tecrübesiz olanlar, kötü niyetli işler peşinde koşan liderler olarak ortaya çıkarlar. Bu durum, kişinin kaderindeki değişikliklerin onun karakter ve yetenekleri doğrultusunda yeni roller edinmesine yol açtığını ortaya koyar (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 37^b).

Âlî, zamanın gereklerine bağlı olarak yüksek makamlardan düşenlerin edindiği yeni mesleklerde, geçmişte sahip oldukları statüden izler taşıdıklarını belirtir. Örneğin, bir zamanlar vali ya da yargıç olan bir birey, sosyal statü kaybı yaşasa da bir medresede öğretmenlik yapabilir veya daha alt seviyede, bir hamamda işçi yöneticisi olabilir. Geçmişteki sosyal statüsünün kalıntılarıyla, bu birey hamamdaki işçilere geçmişteki memurları gibi davranabilir, onlara emirler verebilir ya da hizmet edenleri yönetebilir. Bu, kişinin her ne kadar düşmüş olsa da geçmişteki gücünü ve konumunu özlemeye devam ettiğini gösterir (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 37^b).

Bunun yanı sıra, savaşçıların ve silah meraklılarının, kılıç ustalığı gibi mesleklerle ilgilenmesi ya da denizcilerin fakirleşmeleri halinde balıkçılık yapmaları gibi örnekler, kişilerin meslek seçimlerinin, geçmişteki rollerine ve yeteneklerine uygun şekilde şekillendiğini gözler önüne serer. Bilginlerin ise, ekonomik sıkıntılar yaşadıkları takdirde eski kitap satıcılığı yapmaları ya da kitap ciltleme işiyle uğraşmaları gibi, entelektüel yeteneklerine uygun işlerle uğraşmaya devam ettikleri anlatılmaktadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 38^a).

Toplumdaki diğer gruplar da kaderin cilvesine maruz kaldıklarında, benzer şekilde kendi doğalarına uygun işlerle meşgul olurlar. Örneğin, eski yargıçlar falcılık ve astroloji ile uğraşırken, tarikat liderleri maddi sıkıntı yaşadıklarında kahvehane işletmeciliğine yönelebilirler. Bu bireyler, kahvehanede de kendi statülerini korumaya çalışır, müşterilere hizmet ederken saygınlıklarını sürdürürler. Âlî, ayrıca toplumun alt tabakalarındaki bireylerin zorunlu olarak meslek değiştirmeleri gerektiğinde, bu süreçte dahi eski konumlarına ve yeteneklerine uygun işlere yöneldiklerini vurgulamaktadır (Nevâdirü'l-Hikem, vr. 38^b-39^a).

Sonuç

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nevâdirü'l-Hikem* adlı eseri, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunun entelektüel ve ahlaki yapısının derinlemesine bir eleştirisini sunan nadide bir eserdir. Âlî, Osmanlı toplumundaki çürümeyi eleştirel bir bakış açısıyla incelemiş, özellikle ilmiye sınıfındaki yüzeyselliği ve toplumsal bozulmanın üzerinde durmuştur. Eser, İslam'ın erken dönemlerindeki manevi ve entelektüel zenginliklerle Osmanlı dönemini karşılaştırarak tarihsel bir analiz sunmaktadır.

Mustafa Âlî'nin, eseri telif etmesinin asıl amacı Sultan III. Murad'ın himmetine mazhar olmak ve onun himayesinde Cidde'deki imar işlerinin yönetimiyle görevlendirilme beklentisidir. Bunun yanında müellifin, sahip olduğu bilgi birikimini ve eriştiği "gizli sırları" ortaya koymak isteği de eserin telif sebepleri arasında sayılabilir.

Mustafa Âlî'nin bu eserde dikkat çektiği önemli noktalardan biri, Osmanlı toplumundaki âlimlerin sayısındaki azalmadır. Âlî, özellikle İslam'ın ilk dönemlerinde, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yaşadığı çağda, manevi zenginliğin ve âlimlerin ve velilerin sayısının çok daha fazla olduğunu vurgular. Ona göre bu zenginlik, zamanla kaybolmuş, âlimlerin ve velilerin yerini yüzeysel bilgiye sahip olan, ilmi derinlemesine kavramayan kişiler almıştır. Mustafa Âlî, İslam'ın ilk yıllarındaki derin manevi atmosferin yok oluşunun, âlimlerin ve erdemli kişilerin azalmasıyla doğrudan bağlantılı olduğunu belirtmiştir. Bu eleştirisi, özellikle Osmanlı ilmiye sınıfına yönelik sert bir uyarı niteliğindedir.

Âlî'nin dikkat çektiği diğer bir önemli nokta, dönemin sosyal yapısındaki bozulmalardır. Osmanlı toplumu, 16. yüzyılın sonlarına doğru sosyal ve ahlaki çöküşün etkilerini derinden hissetmeye başlamıştı. Bu durum, toplumun her kesiminde kendini gösteriyordu. Özellikle ilmiye sınıfında yaşanan yozlaşma, bilginin yüzeysel bir seviyede kalmasına neden olmuş, derinlikli bilgi arayışları yerini daha çok gösteriş ve maddi zenginlik arayışına bırakmıştır. Ona göre, toplumun bu kesiminde bilgiye dayalı bir liyakat sistemi kalmamış, insanlar sadece dış görünüşlerine ve maddi varlıklarına göre değerlendirilir hale gelmiştir. Bu da Osmanlı ilmiye sınıfındaki entelektüel gerilemeyi hızlandırmıştır.

Nevâdirü'l-Hikem'in hilafet tartışmaları üzerine durması eserin önemini artırmaktadır. Âlî, İslam dünyasında tartışmalı olan hilafet meselesini derinlemesine ele almış ve bu konuda kendi özgün yorumunu getirmiştir. Hilafetin sıralaması, İslam dünyasında yüzyıllardır süregelen bir tartışma konusuydu. Mustafa Âlî, bu tartışmalara farklı bir bakış açısı kazandırmış ve hilafetin sıralamasındaki derin sembolizmi analiz etmiştir. Hz. Ali'nin hilafete geç kalmasının ardındaki nedenleri detaylı bir şekilde tartışan Âlî, hilafetin tarihsel süreçteki önemine dikkat çekmiştir. Ona göre, Hz. Ali'nin hilafete geç gelmesi, içinde derin sırları barındıran ilahi bir karardır.

Eserin bir diğer dikkat çekici yönü ise, Âlî'nin kader, insan ömrü ve ve sadaka kavramlarına dair yaptığı derin dinî ve felsefî tartışmalardır. Özellikle, "Sadaka belayı defeder ve ömrü uzatır" hadisinin yorumlanması ve bu yorumun ecel kavramı üzerinden yapılan tartışmaları, eserin tefsir ilmi açısından önemini artırmaktadır. Mustafa Âlî, bu tartışmalarda kaderin ve ecelin nasıl anlaşıldığını detaylı bir şekilde ele almış, sadaka vermenin insan ömrüne nasıl etki ettiğine dair farklı yaklaşımları analiz etmiştir. Bu derin dini analizler, eserin felsefi boyutunu da zenginleştiren unsurlardır.

Nevâdirü'l-Hikem, yalnızca dini meselelerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda dönemin toplumsal yapısındaki estetik anlayışa ve kültürel değerlere dair de eleştiriler sunmuştur. Âlî, geçmişte sanatın, güzel sesin ve estetiğin çok daha fazla değer gördüğünü, ancak zamanla bu değerlerin kaybolduğunu belirtmiştir. Ona göre, özellikle müzikal yetenekler ve sanatsal beceriler Osmanlı toplumunda eski önemini yitirmiş, insanlar daha yüzeysel ve maddi değerlere yönelmiştir. Bu da toplumsal kültürün yozlaşmasına neden olmuştur. Geçmişle kendi çağı arasında bir karşılaştırma yapan Âlî, önceki dönemlerdeki güzellik ve estetik anlayışının yerini çirkinlik ve kötü huyların aldığını dile getirir.

Mustafa Âlî'nin kişisel hayal kırıklıkları da eserde önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle entelektüel emeğinin karşılıksız kalmasından ve toplumsal çevresinde gördüğü değersizlikten yakınan Âlî, dönemin sosyal yapısındaki adaletsizlikleri sert bir dille eleştirmiştir. Kendisi, sahip olduğu bilgi ve yeteneklere rağmen hak ettiği değeri görmediğini belirtmiş, toplumsal yozlaşmanın bir sonucu olarak insanların gerçek bilgi ve erdemden uzaklaştığını vurgulamıştır. Bu eleştiriler, Mustafa Âlî'nin dönemin sosyal ve entelektüel yapısına karşı duyduğu hayal kırıklığını derinlemesine yansıtmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Abdulfattah, R. (2015). *Gelibolulu Âlî'nin Nevâdirü'l-Hikem adlı eseri üzerine dil incelemesi (Metin-Sözlük)* (Tez No. 417822). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Akçay, G. (2014). Hâce-zâde/Hoca-zâde Muslihüddîn Mustafâ Efendi bin Hâce Yûsuf bin Sâlih. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mustafa-hacezade-hocazade-muslihuddin>.
- Akgündüz, A. (1994). Ebüssuûd Efendi. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 10, ss. 365-371). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akpınar, C. (1997). Hasan Çelebi, Fenârî. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 16, ss. 313-315). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aksoy, H. (2022). Kınalızâde Ali Efendi. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 25, ss. 416-417). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akün, Ö. F. (1989). Âlî Mustafa Efendi-Edebî Yönü. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 416-421). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Algar, H. (1989). Alâeddin Attâr. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 319-320). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Algar, H. (1991). Bahâeddin Nakşibend. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 4, ss. 458-460). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Algar, H. (2020). Muhammed Pârsâ. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 560-562). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alper, M. (1999). İbn Sina. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 319-322). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ateş, S. (1993). Cüneyd-i Bağdâdî. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 8, ss. 119-121). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aybakan, B. (2010). Şâfiî. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 223-233). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydın, C. (1989). Ali Kuşçu. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 408-410). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aytekin, A. (1991). Bâbertî. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 4, ss. 377-378). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Azamat, N. (1996). Hacı Bayrâm-ı Velî. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 14, ss. 442-447). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Azamat, N. (2000). İbrâhim Gülşenî. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 21, ss. 301-304). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Baş, D. (2013). Yâfi". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 43, ss. 175-177). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayraktar, M. (1994). Dâvûd-i Kayserî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 9, ss. 32-35). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bebek, A. (1998). Hayâlî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 17, ss. 3-5). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bolat, A. (2010). Şakîk-ı Belhî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 305-306). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Budak, A. (2015). *Halvetî Tarikatının Osmanlı Toplum Yapısıyla Sosyo-Politik ve Kültürel Etkileşimi (XV. Yüzyıl Amasya Şehri Örneği)*. Amasya Belediyesi Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (2020). Muhammed b. Vâsi'. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 582). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrı, M. (1996). Gazzalî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 13, ss. 489-505). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (1991). Bâkî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 4, ss. 537-540). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çiçekler, M. (2008). Sa'dî-i Şîrâzî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 35, ss. 405-407). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirci, M. (2003). Mâlik b. Dînâr. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 505). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirli, E. (2008). Sadreddin Konevî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 35, ss. 420-425). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- DİA. (1993). Celâlzâde Sâlih Çelebi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 262-264). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Donuk, S. (2015). Âşık Çelebi'nin Arapça, Nev'îzâde Atâyî'nin Türkçe Şakâiku'n-Nu'mâniyye Zeylindeki Ortak Biyografilerin Mukayesesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(4), 1524-1560.
- Durmuş, İ. (2009). Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 36, ss. 332-334). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- el-A'zamî, M. M. (1992). Buhârî, Muhammed b. İsmâil. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 368-372). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erul, B. (2013). Zeyd b. Hârîse. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 320). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Fayda, M. (2010). Taberî, Muhammed b. Cerîr. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 39, ss. 314-318). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nevâdirü'l-Hikem*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Yazmalar Koleksiyonu, Demirbaş No: SR_000242.
- Gümüş, S. (1993). Cürcânî, Seyyid Şerîf. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 8, ss. 134-136). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gürer, D. (2010). Şiblî, Ebû Bekir. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 39, ss. 125-126). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İpşirli, M. (2001). Kadızâde, Ahmed Şemseddin. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 24, ss. 96-97). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İpşirli, M., & Demir, Z. (2008). Sâdî Çelebi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 35, ss. 404-405). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (1989). Ahmed b. Hanbel. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 75-80). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (2006). Müslim b. Haccâc. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 93-94). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kara, M. (1995). Emîr Buhârî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 11, ss. 125-126). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karabeyeser, A. (2018). Münzevî Bir Sufi: Utbetü'l-Gulâm. *Dergizan*, 9 Mayıs 2018. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaismailoğlu, A. (2009). Selmân-ı Sâvecî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 36, ss. 446-447). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, M. (2007). Râzî, Ebû Bekir. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 34, ss. 479-485). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kayalık Şahin, D. (2022). Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmileti's-Şakâ'ik'ta Telmih ve Teşbih Unsuru Olarak Şahıslar. *Selçuk Türkiyat*, 56, ss. 329-358.
- Kılavuz, A. S. (1989). Ali el-Hâdî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 394-395). Türkiye Diyanet Vakfı

- Yayınları.
- Kılavuz, A. S. (1989). Ali er-Rızâ. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 436-438). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılıç, M. E. (1999). İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 493-516). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılıç, M. E. (2007). Ni'metullâh-ı Velî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 33, ss. 133-135). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kırbıyık, K. (1994). Ebû Hâzim el-Kādî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 10, ss. 158). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koca, F. (2020). Molla Hüsrev. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 252-254). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Köprülü, O. F., & Uzun, M. İ. (1989). Akşemseddin. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 299-302). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kurtuluş, R. (1995). Emîr Hüsrev-i Dihlevî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 11, ss. 135-137). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kütükoğlu, B. (1989). Âlî Mustafa Efendi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 414-416). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1996). Hacı Bektâş-ı Velî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 14, ss. 455-458). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Okumuş, Ö. (1993). Câmî, Abdurrahman. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 94-99). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öngören, R. (2000). İbrâhim b. Edhem. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 21, ss. 293-295). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öngören, R. (2003). Ma'rûf-i Kerhî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 28, ss. 67-68). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öngören, R. (2004). Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 441-448). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öngören, R. (2008). Sa'deddîn-i Hammûye. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 35, ss. 389-391). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öngören, R. (2020). Muslihuddin Mustafa. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 31, ss. 269-271). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (1993). Ca'fer es-Sâdık. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 1-3). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (2020). Muhammed b. Abdullah el-Mehdî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 487-488). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (2020). Muhammed el-Bâkır. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 504-505). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (2020). Muhammed el-Cevâd. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 512-513). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (2020). Mûsâ el-Kâzım. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 31, ss. 219-221). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özel, A. (2003). Mâlik b. Enes. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 506-513). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özel, A. M. (2010). Şâzelî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 385-387). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özen, Ş. (2011). Teftâzânî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 299-308). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, M. & Mertoğlu, M. S. (2013). Zemahşerî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 235-238). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, M. C. (2007). Ramazan Efendi, Mahfî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 34, ss. 38-41). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rıhtım, M. (2013). Yahyâ-yı Şirvânî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 43, ss. 264-266). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Savaş, H. (2000). İshak Çelebi, Kılıççızâde. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 528-529). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şirinov, A. (2012). Tûsî, Nasîrüddin. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 41, ss. 437-442). Türkiye Diyanet Vakfı

- Yayınları.
- Taş, A. (2010). Şeybânî, Muhammed b. Hasan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 39, ss. 38-42). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taş, A. (2010). Şeybânî, Muhammed b. Hasan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 39, ss. 38-42). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tosun, N. (2013). Veysel Karanî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 43, ss. 74-75). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tosun, N. (2013). Zünnûn el-Mısırî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 575-576). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turan, Ş. (1998). Hoca Sâdeddin Efendi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 18, ss. 196-198). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turan, Ş. (2022). Kemalpaşazâde. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 25, ss. 238-240). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tülücü, S. (1997). Hâtim et-Tâî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 16, ss. 472-473). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Türer, O. (1996). Fudayl b. İyâz. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 13, ss. 208-209). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. & Bayburtlugil, N. (1991). Aynülkudât el-Hemedânî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 4, ss. 280-282. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (1988). Abdülkadir Geylânî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 234-239). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (1992). Bâyezîd-i Bistâmî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 5, ss. 238-241). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (1997). Hallâc-ı Mansûr. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 15, ss. 377-381). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (1997). Harakânî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 16, ss. 93-94). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (1997). Hasan-ı Basrî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 16, ss. 291-293). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (2000). İbnü'l-Fârîz. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 21, ss. 40-43). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (2009). Serî es-Sakatî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 36, ss. 564-565). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uzun, M. İ. (1994). Dede Ömer Rûşenî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 9, ss. 81-83). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uzunpostalıcı, M. (1994). Ebû Hanîfe. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 10, ss. 131-138). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Üzüm, İ. (1997). Hatibzâde Muhyiddin Efendi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 16, ss. 463-464). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, S. S. (2000). İsferyânî, Ebû İshak. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 515-516). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1995). Fahreddin er-Râzî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 12, ss. 89-95). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2011). Taşköprizâde Ahmed Efendi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 151-152). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı, İ. (2009). Semerkandî, Ebü'l-leys. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 36, ss. 473-475). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı, T. (1997). Hâfız-ı Şîrâzî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 15, ss. 103-106). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yetik, E. (1996). Habîb el-Acemî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 14, ss. 370). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldız, K. (1999). İbn Şa'bân. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 367). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yılmaz, H. K. (2010). Sühreverdî, Şehâbeddin. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 40-42). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.